

СЕМАНТИЧНІ ТИПИ КОНСТРУКЦІЙ ІЗ ДІЄСЛОВАМИ МОВЛЕННЕВОЇ КАУЗАЦІЇ

У статті розглядаються “допоміжні” каузативні дієслова, які у поєднанні із іншими засобами (інфінітивом, віддієслівними іменниками, підрядними реченнями, іменниково-прийменниковими словоформами), утворюють конструкції, здатні реалізувати каузативні відношення. Такі дієслова утворюють так званий розчленований тип каузації на синтаксичному рівні [3, 52]. Їх кваліфікують як дієслівні каузативні зв’язки [7, 8].

Проблема статусу каузативних дієслів у мові виникла не сьогодні. Але досі немає чітко окресленого визначення лінгвістичної категорії каузативності. Традиційно вона трактується як мотивація появи ознак субстанції при дієслові, що містить цю сему [3, 41].

Дослідники семантики каузативності, спираючись на попередні надбання вітчизняних і зарубіжних учених, намагаються осмислити її реалізацію у засобах мови різних рівнів – лексичного, морфологічного, синтаксичного. На лексичному і граматичному рівнях досліджено каузативні дієслова на матеріалі різних мов: англійської [6], німецької [4], російської [1], [3], [8], української [2].

Визначаючи наповнення лексико-семантичної групи каузативних дієслів, дослідники розділились на два “табори”. Згідно із поглядами першої групи дослідників (Г.Г. Сильницький, В.П. Недялков, Т.А. Кільдібекова, А.П. Чудінов та ін.) до каузативних відносять велику групу двохвалентних перехідних дієслів, що позначають активну дію спрямовану на об’єкт (пацієнс). Результатом цієї активної дії є те, що вона зумовлює зміну стану, відношення або ознак об’єкта (пацієнса). Оскільки такі зміни не виникають нізвідки, а спричинені суб’єктом (агенсом), є підстави стверджувати наявність каузативної семантики у таких дієсловах.

До каузативних зараховують велику кількість акціональних перехідних дієслів, що поєднуючись із формою іменника в знахідному відмінку у функції об’єкта, виражають спричинення появи певних ознак, набуття певного стану або зміни відношення у пацієнса. Акціональні дієслова дії з каузативною семантикою протиставляються неакціональним дієсловам, що не містять семи каузативності (пор. *годувати – їсти, поїти – пити, білити – біліти*).

Інша група дослідників (Г.О. Золотова, В.С. Карпалюк та ін.) досить обмежує коло каузативних дієслів і зараховує сюди лише “допоміжні” дієслова (*наказати, примусити, спонукати, заборонити* та ін.), що виявлять сему спричинення у синтаксичних конструкціях, поєднуючись із формою інфінітива, віддієслівними іменниками на рівні простого речення, а в складному реченні – підрядною частиною.

Не можна не підтримати другий погляд у тому, що власне каузативних дієслів не так багато. Значно більша кількість тих дієслів, що здатні виявити свою каузативну семантику в структурі речення, що передає каузативну ситуацію. Обов'язковим є поєднання таких дієслів з граматичними формами представлення об'єкта та суб'єкта дії, у зв'язку з якими реалізується сема мотивації, інспірування дії.

Каузативні ситуації детально описані в монографії за редакцією О.О. Холодовича. За словами В.П. Недялкова та Г.Г. Сильницького, до каузативної ситуації входять як мінімум дві мікроситуації, що пов'язані між собою відношенням спричинення (каузації). Каузуюча мікроситуація – є антецендентом – і каузована – консеквентом. Антецендент утворюють дві складові – агенс, предмет антецендента, та каузуючий стан; консеквент, також утворюють два елементи – пацієнс, предмет консеквента, та каузований стан [7, 6]. Наприклад: *Твоя відмова змусила його повернутись*. Семантична структура висловлювання: агенс (*твоя*) + предмет антецендента (*відмова*) + дієслівна каузативна зв'язка, що виражає відношення спричинення (*змусила*) + пацієнс (*його*) + каузований стан (*повернутись*).

Каузація мовленням є однією з істотних ознак каузативних дієслів. Такі дієслова виражають широкий діапазон каузативних значень та розглядаються в межах іншої, ширшої групи каузативних дієслів, яку вчені називають порізнюму “службові” [6, 17], [7, 9], “допоміжні” [3, 52], “слова напівдопоміжного, модального характеру” [1, 281]. Ці дієслова на синтаксичному рівні утворюють каузативні конструкції, оскільки сема “спричинення” присутня уже в лексичному значенні цих дієслів. Але в деяких “службових” каузативних дієсловах компонент спричинення з'являється тільки в мовленні (*наказувати, просити, умовляти, радити, вимагати, закликати* тощо). Дослідниця категорії каузативності в російській мові Т.А. Кільдібекова вважає, що їх слід розглядати в окремій групі, хоча й не аналізує їх більш детально із розподілом на підгрупи [3, 53].

В українській мові дієслова мовлення ґрунтовно вивчала Н.Г. Ніколаєва. До окремої групи вона відносить дієслова із значенням спонукування, що виражається за допомогою усного мовлення. Такі спонукальні (каузативні) дієслова вона розподіляє на три підгрупи: 1) ті, що мають значення наказу (*веліти, наказувати* тощо); 2) ті, що мають значення прохання (*благати, просити* тощо); 3) ті, що мають значення переконання і поради (*агітувати, переконувати, радити* тощо) [5, 56].

В утворюваних дієсловами мовлення каузативних конструкціях, спричинення дії здійснюється за допомогою вербальних засобів. Домінантною у спонуванні пацієнса до дії є “сила слова”, хоча на семантичній периферії мовленнєвої каузації можуть перебувати й інші, невербальні засоби.

Особливістю каузативних дієслів є те, що у них чітко вирізняється компонент, що є засобом спонукування пацієнса до виконання певної дії. В

українській мові є кілька нейтральних каузативних дієслів (**змусити, примусити**), у яких відсутня вказівка на те, як саме здійснюється каузація, яку саме настанову передбачає агенс, щоб уплинути на пацієнса. Пор.: *Він **упрохав** нас піти. Він **змусив** нас піти (своїми проханнями, вмовляннями або наказами)*. Проте спричинення не обмежується лише засобами мовлення і інколи важко встановити, чи агенс домогся бажаного результату від пацієнса лише словами, чи іншими діями. Наприклад : *Так **наганяв** нам справник **страху, наказував, попереджав, лякав** (М. Сиротюк)*.

Допоміжні каузативні дієслова можуть функціонувати як у формі доконаного, так і недоконаного виду. Залежно від використаної форми каузативність буває ефективною або неефективною. Пор.: *Він **прохав** мене про допомогу. Він **впрохав** мене приєднатись до експедиції*.

Дієслова мовлення є самодостатніми у вираженні каузативності. Однак у багатьох випадках при них не знаходиться конкретного вираження “каузований стан”. Тоді вказівку на спричинену дію або стан слід шукати в контексті, оскільки у каузативній конструкції наявний тільки семантичний еліпсис каузованого компонента, а не формальний. Наприклад: *Йому легше це зробити, ніж будь-кому іншому. Потрібно, щоб ти його **напоумила на це** (В. Малик)*.

Дієслова мовлення здатні виражати різні значення спричинення дії або стану:

1) **наказ (наказувати, веліти, приказувати, скомандувати, казати, загадувати** тощо): *Тобі мати **наказала** допомагати та й слухати старших (І. Багрянний); – Кому ж **поможеться**, коли **звеліли** наших не пускати в Росію... (В.Барка); Мені в Заліссі **сказали** не церемонитися з Гривастюком і присилувати його збирати з села продукти для сотні (Р. Андріяшик);*

2) **пораду, пропозицію (радити, раяти, дораджувати, нараджувати, підказувати, пропонувати, рекомендувати** тощо): *Марійка навіть **радила** пройтися по «Віснику» бичем на кшталт відповіді запорожців султанові (Р. Андріяшик); Я **виношував**, було, думку **підказати** йому, щоб написав книжку (Р. Андріяшик); Дошкульно висміює якогось горе-раціоналізатора, що **пропонує** всі труби звести в одну і відводити той дим кудись ... (О. Гончар);*

3) **прохання (прохати, просити, запрошувати, благати, молити, заклинати** тощо): *Молодички перестали ховатися в хустки, взялися **прохати** «пана капітана», щоб не рубав навіть і каштанів(О. Гончар); Він аж **благав-молив** нас, щоб ми повірили йому... (В. Винниченко); Тоді він **заклинав** їх, щоб не з'являлись ніколи, – і легко зітхав (М. Коцюбинський);*

4) **умовляння, переконання (умовляти, уговорювати, схилити, уговкувати, уговтувати, угрущати, усовіщати, уламувати, переконувати** тощо): *– Зглянься, на бога! – почав **вговоряти** та **вмовляти**, й жінку привів, – і вона **просить**: – Не кидай нас! (Марко Вовчок). – Ет, іди, не говори дурниць!*

– *уговкували його товариші (І. Франко); Сафрон лає всіх, що погарячилися, і схиляє для так годиться перепросити созівців... (М. Стельмах);*

5) вимогу (вимагати, диктувати, питати, тощо): *Напередодні розвалу республіки він од імені уряду вимагає відкупити бункер, який фігурує в числі прикордонних оборонних споруд (Р. Андріяшик); – Ти мені будеш диктувати, якого мені клієнта добирати? (І. Вільде); Набираєш їх за півціни, а роботу питаєш, як з дорослого мужика (О. Гончар);*

б) настанову (наставляти, навчати, напоумляти, навчувати, повчати тощо): – *Отож навчили вас мудреці – сітками по всьому полю розтрушувати! (О. Гончар); Хто напоумив врятувати його? (В. Малик). Дітям мили вуха, їх одягали в чисту одіж, наставляли, щоб поводитися зразково. (Ю. Мушкетик);*

7) підбурювання, заклик, заохочення (підбурювати, підбивати, підмовляти, підговорювати, закликати, агітувати, заохочувати тощо): *А тепер ще й ти хочеш підбурити Батія до нападу на мою землю! (В. Малик); До того, слухає Григорія (він соромився вимовити перед батьком ім'я Рахіри), а той підмовляє його до зла й до всякої пустоти (О. Кобилянська); Колегія закликає писати, доповідати, доносити, скаржитись (Ю. Мушкетик);*

8) попередження, застереження (попереджати, застерігати, остерігати, перестерігати тощо): *Кілька чоловік послали по всіх вулицях попереджувати, щоб не світили по хатах (М. Трублаїні); Ми віримо, що ця шайка буде виловлена і покарана, але зі свого боку застерігаємо поспільство: «Не піддавайтеся намовкам дурисвітів» (Р. Андріяшик); І все остерігала дітей, нехай так багато не п'ють. (В. Барка).*

У статті проаналізовано лише найбільш уживані дієслова мовленнєвої каузації. Таких груп і самих дієслів значно більше. До того ж наявна і велика кількість дієслів, які умовно можна зарахувати до каузативних, бо в кожній конкретній ситуації мовленнєвий або вербальний чинник каузації може бути не єдиним у мотивуванні пацієнса до дії. Наприклад, попереджати можливо не лише словом, а й жестом, мімікою тощо, а заохочувати – не тільки словами, а й подаючи приклад.

Прикладами мовленнєвої автокаузації є ситуації, коли агенс своїми діями, а точніше кажучи висловами, повертає результат цієї дії на себе, тобто виконує і роль пацієнса.

Мовленнєва автокаузація може виявлятися, коли діалог відбувається не між двома особами, а у внутрішньому мовленні, як між двома окремими віртуальними особами на рівні свідомості подумки чи вголос. Особа веде внутрішній діалог сама із собою, звертається сама до себе так, як вона б зверталась до іншої особи і прагне змусити себе виконувати певну дію чи набутти певного стану, що є доцільним. Спостерігається така собі самомотивація. Пор.: *"Головне в такому випадку — не розгубитися, не розгубитися", – умовляв себе і наказував собі. (М. Стельмах).* Прикладом

спричинення “зсередини” є, наприклад, і таке мовлення, коли агенс-особа виражається опосередковано: *Совість звивається, то б'ється в конвульсіях, то квилить, а розум підказує, розум переконує, умовляє: “Ну, – каже він, – для чого ти опираєшся? (Ю. Мушкетик).*

У багатьох випадках роль агенса у каузативній конструкції відводиться істоті – особі або особам, що володіють даром мови. Іноді сам агенс нам невідомий (явище семантичного еліпсису), а в антеценденті представлений лише витвір його мовленнєвої діяльності, наприклад: *До її слуху добивається з-під дверей страшний проклін, що... ніби гинути наказує (О. Кобилянська).*

Елемент мовленнєвої каузації зникає, якщо позиція активного діяча в конструкції виражена неістотою або суб'єктом позбавленим дару мови. Наприклад: *Вони... ішли завсігди, на поміч усім, ішли не через те тільки, що так веліла їм ідейна повинність, але й того, що їм любо було пірнати в народне море... (Б. Грінченко).* Це правило діє у всіх випадках, крім тих випадків, коли спричинення виходить з уст мовчазних об'єктів, що є засобом персоніфікації. Приклади такого вживання можна зустріти у поетичних творах, у казках тощо. Наприклад: *Шумить жито, співа, заохочує жити (П. Тичина).*

Іноді мовленнєва каузація може ускладнюватись і набувати додаткових смислових відтінків, якщо замість дієслова ужито сполучення дієслова з іменником (*наказати – віддати наказ, наставляти – давати настанови*).

Трапляються випадки ускладненої каузації, коли сутність спричинення виражає не одне, а низка каузативних дієслів підряд, наприклад: *Вони самі не хочуть того, чи не вміють, не можуть примусити себе наказувати іншим людям розпоряджатися їхніми долями? (Ю. Мушкетик).*

Залежно від типу оцінного ставлення особи до дії Г.О. Золотова поділяє службові каузативні дієслова на два розряди: 1) ті, що виражають позитивне модально-волюнтативне ставлення до дії; 2) ті, що виражають негативне модально-волюнтативне ставлення до дії [1, 280].

Розглядувані дієслова мовленнєвої каузації в українській мові також можна розподілити таким чином. Дієслова першого розряду мають семантику наперед спрямованої каузації, тоді агенс мотивує до виконання певної дії пацієнса. Сюди зараховуємо дієслова: *агітувати, вмовляти, заохочувати, наказувати, просити, радити* тощо.

Дієслова другого розряду мають значення зворотної каузації, тобто пацієнс прагне виконати певну дію, а агенс намагається “силою слова” змусити його не чинити так, як він планує. Такі дієслова є семантичними корелятами каузативних дієслів першого розряду. Деякі із них можуть утворювати антонімічні пари і на лексичному рівні, наприклад: *радити – відраджувати, вмовляти – відмовляти, агітувати – розагітувати.*

Дієслова мовленнєвої каузації виявляють своєрідність і з стилістичного боку, оскільки репрезентують і певне уявлення про відношення, які існують між агенсом та пацієнсом у конкретній ситуації мовлення. Причому кожен

учасник ситуації мовлення, залежно від його статусу, використовує свій запас можливих важелів каузації – просить, благає або наказує чи застерігає. Навіть вирвані з контексту окремі речення репрезентують характер мовленнєвого спричинення дії та субординацію між співрозмовниками. Наприклад: *Прокуратор: От ще! Просити їх... ти просто б наказав!* (Леся Українка).

У художніх текстах почасти можна натрапити конструкції, в яких ужито кілька каузативних дієслів із компонентом мовлення поспіль. У таких випадках можна говорити, що агент застосовує усі можливі для нього засоби мовленнєвої каузації в комплексі. Кожне наступне дієслово посилює каузацію, виражену попереднім, яка на думку активного діяча, є недостатньою у досягненні бажаних результатів. Наприклад: ... *був у повному розпалі. Лементував, наказував, вимагав, лаявся, благав* (М. Сиротюк). Така каузація має висхідний характер – від менш інтенсивних способів каузації до більш інтенсивних, наприклад: *Я тебе просила, я тебе благала, щоб ти пожалів мене!* (Б. Грінченко).

Отже, група каузативних дієслів виділяється за ознакою наявності-відсутності семи спричинення. Розглянуті в статті дієслова мовленнєвої каузації виявляють широкий діапазон каузативних значень: наказ, заборону, дозвіл, пораду, прохання, вимогу, настанову, підбурювання, заклик, застереження тощо. Каузативні дієслова розчленованої структури сему каузативності реалізують тільки в синтаксичній конструкції у єдності із засобами морфологічних форм (інфінітива і віддієслівних іменників тощо).

Література:

1. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка – М.: Наука, 1973. – 351с.
2. Карпалюк В.С. Семантико-синтаксическая структура конструкций с предикативными актантами в украинском языке: Дис... канд. филол. наук: 10.02.02 / КГПИ им. А.М. Горького. – К., 1998. – 169 с.
3. Кильдибекова Т.А. Структура поля глаголов действия. Учебное пособие, Уфа, изд. Башкирского ун-та им. 40-летия Октября, 1983. – 76 с.
4. Недялков В.П. Каузативные конструкции в немецком языке. Аналитический каузатив / Недялков В.П.; АН СССР. Ин-т языкознания. – Л.: Наука. Ленингр.отд-ние, 1971. – 180 с.
5. Ніколаєва Н.Г. Семантико-синтаксична організація речень з дієслівними предикатами мовлення: Дис... канд. филол. наук: 10.02.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2003. – 233 с.
6. Сильницкий Г.Г. Семантические и валентностные классы английских каузативных глаголов: Автореф. дис... д-ра филол. наук: 10.02.04 / АН СССР. Ленинградское отделение института языкознания. – Ленинград, 1974. – 43с.
7. Типология каузативных конструкций: Морфологический каузатив / Отв. ред. А.А. Холодович. Л., 1969. – 311 с.
8. Чудинов А.П. О семантике каузативных глаголов // Исследования по семантике. – Уфа, 1981. – С. 58-60.